

11. ДААРК. – Ф.Р-219. – Оп.1. – Спр.1816.
12. ДААРК. – Ф.Р-219. – Оп.1. – Спр.1867.
13. ДААРК. – Ф.Р-20. – Оп.10. – Спр.219.
14. ДААРК. – Ф.110. – Оп.1. – Спр.23.
15. ДААРК. – Ф.Р-663. – Оп.16. – Спр.49.
16. ДААРК. – Ф.Р-20. – Оп.10. – Спр.266.
17. ДААРК. – Ф.Р-2697. – Оп.4. – Спр.21.
18. ДААРК. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.1805.
19. Лебедев Н.А. Очерки истории кино СССР Немое кино: 1918-1934 годы / Н.А. Лебедев. – М.: Издательство «Искусство», 1965.
20. Арндт Е. Культура российских немцев / Е. Арндт // http://www.eiprd.ru/article.php?mode=view&own_menu_id=30351.
21. ДААРК. – Ф.Р-663. – Оп.3. – Спр.988.

Задерейчук И. А. Развитие киносети в местах компактного проживания немецкой этнической группы в Крыму в 20–30-е гг. XX в.

Раскрыто развитие киносети в местах компактного проживания немецкой этнической группы в Крыму. Анализируются особенности распространения киносети, строительство кинотеатров, тематика киносеансов, проблемы, которые возникали у власти в развитии кино.

Ключевые слова: немцы Крыма, кинофикация, просвещение, культура.

Zadereychuk I. P. Cinema net development living of german ethnic group in Crimea in 20-30-th of 20-th century

The article is devoted to studying of cinemanet development in the places of compact living of german ethnic group in Crimea. The peculiarities of cinemanet spreading, building of cinema theatres, theanes of pictures, problems that authorities had in cinema developing are analyzed here.

Key words: Crimean german, cinemafication, education, culture.

УДК: 94(477)“1920-1930”

О. О. Ігнатуша

ПРИЧИНИ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА ПРИ БУДІВНИЦТВІ ЗАПОРІЗЬКОГО ІНДУСТРІАЛЬНОГО КОМПЛЕКСУ (20–30–ТІ РР. ХХ СТ.)

Стаття містить аналіз економічних, політичних та соціальних факторів виникнення феномену міжнародного співробітництва на прикладі будівництва Запорізького індустріального комплексу.

Ключові слова: індустріалізація, політика влади, іноземні спеціалісти, промислові технології, інженерні консультації, міжнародна співпраця.

Питання міжнародного співробітництва під час будівництва Запорізького індустріального комплексу, його значимості та суспільного резонансу ще недостатньо розроблене у вітчизняній історичній науці.

В історіографії проблеми виділяємо два періоди, які виразно відрізняються характером оцінок причин, масштабів і змісту діяльності іноземних спеціалістів на будовах більшовицької індустріалізації: 1) радянський – 20–80-ті рр. ХХ ст. і 2) пострадянський, який розпочався з початком 1990-х рр.

Більше праць, близьких до проблеми, було написано у радянські часи. Проте ці праці відзначаються упередженістю. Вони акцентують увагу на міжнародній солідарності трудящих, не розкривають чинники економічних зв'язків, замовчують питання економічної мотивації співпраці для обох сторін, применшують економічний ефект, який вдалося досягти завдяки залученню до реалізації проектів індустріальної розбудови іноземних фахівців. Об'єктивністю серед праць того часу відокремлювалися роботи І. Касьяненка [1], С.В. Кульчицького та О.В. Лихолата [2], О.І. Латуна [3].

З розпадом Радянського Союзу, утвердженням на пострадянському просторі нових методологічних підходів та розширенням джерельної бази розробки проблеми було досягнуто помітних зрушень у її вивченні. Це доводять праці А.В. Голуба [4, 6], О.І. Латуна [5], В.Г. Ткаченка [5, 6], Б.М. Шпотова [7, 8].

Найявна джерельна база роботи зосереджена, головним чином, в архівних фондах. Передусім, це фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України (Ф. 1. – ЦК КПУ), Центрального державного архіву вищих органів державної влади України (Ф. 1. – ВУЦВК), Російського державного архіву соціально-політичної історії та Державного архіву Запорізької області (Ф. Р-955 – Дніпрокомбінатбуд). Крім того, вона розпорощена у багатьох архівних фондах центральних та місцевих партійних, радянських установ, будівельних, торговельних, громадських організацій і промислових підприємств. Значну частку джерельної інформації зосереджено у періодичній пресі кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст.

Загальні сюжети суспільно-політичного розвитку та міжнародних відносин СРСР з країнами Заходу, які були торговельно-економічними партнерами у ході радянської індустріалізації, знайшли відображення у відомих документальних виданнях: «Документи внешней политики СССР», «Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б)

и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939», «Советско-американские отношения. Годы непризнания. 1918–1926», «Советско-американские отношения. Годы непризнания. 1927–1933», «Советско-американские отношения. 1934–1939».

Ідея індустріалізації країни, з якою виступила у 20-х рр. ХХ ст. більшовицька партія, не була принципово новою. Західний світ йшов шляхом промислового розвитку вже понад століття. Промислові революції й технічні перевороти відбулися в Англії, Нідерландах, Франції. Особливо швидкими темпами рухалася вперед Америка. Російська імперія, що намагалася наздогнати ці країни без принципових реформувань, у 1917 р. зазнала краху. правонаступники великої держави – російські більшовики – не могли одразу включитися в промислове змагання із західним світом. Спочатку, після революції та громадянської війни, вони мусили підіймати зруйноване господарство. Лише відновивши його, можна було серйозно говорити про індустріалізацію країни. Міцна індустрія бачилась гарантом незалежності від «капіталістичного оточення».

У перспективі, як вважали більшовики, весь світ побачить переваги радянської організації праці. Тоді, мовляв, і наблизиться перемога радянської влади у всьому світі, якої не вдалося утвердити шляхом «світової революції».

Такі сподівання стали ідейною основою для «індустріального стрибка». Технічну основу «стрибка» заклав перспективний план, розроблений Державною комісією з електрифікації Росії ще в 1920 р. за завданням Голови Раднаркому В.І. Леніна. Всесоюзна газета «За индустриализацию» 16 січня 1932 р. пропагувала слова Й. Сталіна, який так сформулював завдання промислового прориву СРСР: «Максимум за десять років ми повинні пробігти ту відстань, на яку ми відстали від передових країн капіталізму».

Це надзавдання й визначило постійну та щільну опіку радянського партійно-державного керівництва ходом індустріалізації країни та організації міжнародної співпраці заради її втілення.

Зазначена теза пояснює динаміку міжнародної співпраці, що була похідною від політичних факторів: характеру міжнародних відносин після першої світової війни, більшовицької революції та утворення СРСР; змін радянського державного курсу; специфіки міждержавних відносин Радянського Союзу з різними країнами; особливостей розвитку країн, що забезпечили участь своїх громадян у радянській індустріалізації.

Передусім очевидним стало те, що мирний розвиток Європи і всього Західного світу між двома світовими війнами забезпечив відносну стабільність економічного розвитку держав. Ця стабільність стала основою для нарощування економічного потенціалу держав і втілення всередині цих країн нових проєктів індустріалізації.

Водночас, перша світова війна, а за нею – більшовицька революція сколихнули не тільки політичні, а й економічні системи Західного світу, вплинувши на традиційний перерозподіл економічних зв'язків, знищення старих і появу нових економічних центрів. Ланкою цього процесу стала руйнація господарської системи на теренах колишньої Російської імперії. Відбудова господарства, що здійснювалася на принципово інших основах – регульованій командними методами економіки, дисонувала світовій системі ринкової економіки.

Створення СРСР як державно-політичного утворення, в якому мало враховувалися економічні інтереси країн-учасниць Союзу, означали для Радянської України втрату рис економічної самостійності, якої вона поступово набувала під впливом української національної революції і боротьби за національну державність у 1917–1921 рр.

Державний внутрішньополітичний курс економічного розвитку Радянської країни протягом 20–30-х рр. ХХ ст. виявився суперечливим. У ньому виразно визначилися два етапи, кожному з яких відповідали свої політичні пріоритети. Перший етап співвідносився з новою економічною політикою – 1921–1928 рр. Він означав послаблення адміністративних важелів економічного регулювання і посилення самостійності суб'єктів господарювання. Другий етап відповідав курсу сталінської модернізації. Умовно він тривав з 1929 до 1939 р. Для цього часу були характерними відмова від ринкових механізмів управління економікою, посилення адміністративно-командних методів державного управління й застосування масового терору проти інакодумців. При зазначеній змінності державного курсу, він залишався стійким у залежності від радянської політичної системи. Тому на обох етапах цього курсу і на усіх рівнях економічних зв'язків головну роль завжди відігравав політичний пріоритет, визначений у особистих вказівках вождя партії, постановках і рішеннях Політбюро ЦК ВКП(б)–КП(б)У, партійних з'їздів, пленумів тощо.

На форматі міжнародних економічних зв'язків Радянського Союзу суттєво позначалися пріоритети його зовнішньої політики. Як стверджують авторитетні упорядники і редактори сучасного документального видання «Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939», ці пріоритети у свою чергу формувалися під впливом комплексу факторів. Тому протягом 1923–1939 рр. окреслюються чотири періоди зовнішньої політики СРСР. Перший період – 1923–1925 рр. – період революційної активності і сприяння світовій революції. Другий – 1926–1929 рр. – створення умов для будівництва соціалізму в СРСР, як «одній окремо взятій країні». Третій – 1930–1933 рр. – період світової економічної кризи та посилення гнучкості політичної лінії з метою запобігання створенню антирадянської коаліції. Четвертий – 1934–1939 рр. – період утвердження сталінської диктатури з остаточною відмовою курсу на світову революцію, посилення обережності і прагматичних дій для створення максимально вигідних міжнародних умов для СРСР [9, с.3–4].

На усіх цих етапах, суперечливих за політичними пріоритетами, більшовики ставили цілком конкретні і прагматичні завдання в галузі економічної співпраці з зарубіжними країнами. Навіть у період «революційної ейфорії», ще на тому передетапі, коли існував військово-політичний союз радянських республік, Політбюро

ЦК РКП(б) 26 червня 1922 р. визначило: «Найближчим завданням НКЗТ (Народного комісаріату зовнішньої торгівлі – *O.I.*) Політбюро вважає розширення зовнішньої торгівлі, збільшення експорту і врегулювання планових закупівель з пристосуванням і зміцненням відповідних органів НКЗТ» [10, арк.9].

У контексті економічних відносин, які забезпечили матеріально-технічну сторону радянської індустріалізації, особливе місце посів період кінця 20-х – початку 30-х рр. ХХ ст., пов'язаний зі світовою економічною кризою та різкою зміною внутрішньополітичного курсу СРСР, до якої вдався Сталін. Примусова колективізація і безпрецедентна боротьба проти церкви в СРСР, під удар яких потрапили іноземні піддані й численні національні меншини, що мали зв'язки зі світом, збурили світову громадськість та уряди багатьох країн. Як обґрунтовано стверджують сучасні науковці, загострення зовнішньополітичної ситуації радянське керівництво намагалося нейтралізувати шляхом посилення економічних зв'язків із Заходом. «Масові закупівлі обладнання за кордоном складали основу концепції радянської індустріалізації. Світову кризу радянські керівники розглядали як фактор, що сприяє здійсненню цих планів. Дійсно, прагнення СРСР різко активізувати зовнішньоекономічні зв'язки знаходило відклик у Західній Європі» [9, с.209]. Саме на цей період припали розгортання будівництва Запорізького індустріального комплексу і його найбільш вражаючі успіхи. Споруджувана гідроелектростанція в районі м. Запоріжжя швидко обладнується сучасною іноземною технікою, апаратами, приладами, а навколо неї виростає промисловий мегаполіс.

Міждержавні відносини Радянського Союзу з різними країнами світу мали свою специфіку. Вони залежали від історичних традицій та позицій держав у попередній військово-політичній боротьбі 1914–1921 рр. У них відобразилися формування нових світових політичних реалій, перерозподіл економічних і політичних сфер впливу.

Головними політичними противниками СРСР на початку 20-х рр. ХХ ст. залишалися Англія, меншою мірою – Франція, Польща. У той же час більш лояльними суб'єктами відносин ставали Німеччина, Італія, Литва. Така вихідна позиція впливала на вибір майбутніх економічних партнерів.

Зокрема, відновлення економіки Німеччини, що зазнала суттєвих втрат внаслідок поразки у світовій війні і шукала союзників для перегляду версальської системи, потенційно перетворювало її на найціннішого економічного партнера СРСР у Європі. Після видатного для РСФРР Раппальського договору з Німеччиною, що повною мірою відновлював дипломатичні відносини між країнами і врегулював усі суперечливі питання між ними шляхом взаємної відмови від претензій, його дія була поширена на союзні з РСФРР республіки [11, с.223–224, 658–662; 12, с.449].

12 жовтня 1925 р. у Москві було укладено німецько-радянський торговельний договір [13, с.582–624]. У квітні 1926 р. у Берліні підписали повномасштабний політичний договір між Німеччиною та СРСР про дружбу і нейтралітет. Політбюро ЦК РКП(б) намагався надати цим відносинам позитивної динаміки, наслідком чого стало підписання нового економічного протоколу, що вступив у силу 15 січня 1929 р. [9, с.104].

На рубежі 20–30-х рр. ХХ ст. радянсько-німецькі відносини суттєво загострилися внаслідок вищезазначених змін радянської внутрішньої політики. За цих умов стала помітною активізація дій у напрямку економічної співпраці. Наведемо типові приклади. На початку 1931 р. радянські й зарубіжні засоби масової інформації («Известия», «Kolnische Zeitung») звернули увагу на успішні переговори у Берліні щодо фінансування німецького експорту до СРСР [14]. Газета російських емігрантських кіл «Последнія Новости», що видавалася у Парижі, також повідомила про виїзд до Москви 27 лютого 1931 р. делегації німецьких промисловців на запрошення Президії Вищої ради народного господарства (ВРНГ) СРСР. Як німецька, так і радянська сторони підкреслювали значущість цього візиту, про що свідчили повідомлення кореспондентів «Kolnische Zeitung», «Politische und Diplomatische Korrespondenz», «За индустриализацию» [15].

Розширювалися економічні відносини з Італією. 2 серпня 1930 р. було підписано угоду між СРСР та Італією про сприяння закупівлі продукції італійської промисловості. [9, с.210; 13, с.439–441].

Особливе місце у міжнародних економічних стосунках радянська сторона відводила США. Ця особливість полягала у факті невизнання СРСР з боку США і відсутності дипломатичних відносин між ними на офіційному рівні. Лише у листопаді 1933 р. президент Франклін Рузвельт відновив дипломатичні відносини, перервані Вудро Вільсоном.

Відсутність нормальних відносин зі Сполученими Штатами мало негативні наслідки для радянської країни, стримуючи темпи її економічного зростання. На той час США були найбагатшою в економічному і фінансовому відношенні країною. Після першої світової війни вони перетворилися на світового кредитора з високорозвинутою промисловістю і технікою. Ці обставини стимулювали радянський уряд до встановлення політичних і торговельно-економічних зв'язків із США. Ця зацікавленість мала довготривалий і неперехідний характер [16, с.6].

Водночас, в США проявилися дві суперечливі тенденції, що визначали політику цієї країни до СРСР. Першою було згадане невизнання приходу більшовиків до влади. Другою – зацікавленість промислових кіл Сполучених Штатів у розвитку економічних відносин з СРСР, як країни з багатими природними ресурсами і широким ринком збуту американських товарів [17, с.5].

Тим не менше, слід брати до уваги, що американські урядові кола не створювали штучних перешкод для розвитку торговельно-економічних відносин для американських фірм і громадян. Хоча Білий дім і держдепартамент не надавали їм очевидного сприяння у цій справі. Умови для підприємницької діяльності, економічні і політичні свободи в США дозволили розгортання приватної ініціативи, зорієнтованої на

співпрацю з СРСР. Завдяки спільному акціонерному товариству «Амторг» було реалізовано чимало взаємовигідних контрактів, пов'язаних із розміщенням в США замовлень на виготовлення і поставку машин, механізмів, промислового обладнання, техніки для радянського індустріального будівництва, надання технологій та інтелектуальних послуг. Це була саме та сфера, що забезпечувала головні технологічні процеси при будівництві й експлуатації Дніпровської ГЕС і комплексу заводів навколо неї. Разом із тим, договори «Амторга» визначали терміни контрактів іноземних фірм та окремих спеціалістів, що прибували на Запоріжжя. Наприклад, згідно з договором, укладеним американським спеціалістом Роквелом Смітом 24 вересня 1929 р., термін його служби на Дніпробуді визначався двома роками – до 24 вересня 1931 р. [18, арк.15].

Є підстави вважати, що не тільки урядові й дипломатичні кола СРСР, а й США тримали питання обопільних взаємин під пильною увагою. Такий висновок робимо за повідомленням ТАРС від 19 січня 1931 р. У ньому йшлося про досягнення угоди між радянським Наркоматом закордонних справ та урядом Туреччини, згідно з якою американські власті уповноважили турецькі консульства на території Радянського Союзу виконувати нотаріальні функції у випадках, коли справи будуть торкатися документів, складених в СРСР і призначених для Сполучених Штатів [19]. Підписання угоди суттєво послабило гостроту проблеми оформлення документації на право перетину кордону громадян США, котрі тимчасово чи назавжди покидали межі СРСР. Такі громадяни, зокрема, були серед іноземних спеціалістів і робітників Дніпробуду і Дніпрозаводбуду.

Отже, не дивлячись на відсутність дипломатичних стосунків між США і СРСР, розгорталось торгівельно-економічне співробітництво окремих американських фірм з радянською стороною. Воно виявилось настільки потужним, що перевищувало своєю значимістю співпрацю з фірмами та підприємцями з тих країн, які мали дипломатичні відносини з СРСР. Обсяги американської техніки, спрямованої на будівництво Запорізького індустріального комплексу виявилися також особливо значимими.

Новий етап у торгівельно-економічних зв'язках між країнами був пов'язаний із встановленням дипломатичних відносин між ними у 1934 р. і тривав до початку Другої світової війни. Реальні наслідки в плані збільшення імпорту американських товарів з'явилися вже наступного року. Влітку 1935 р. було підписано нову торгівельну угоду, що знімала обмеження закону Джонсона, прийнятого Конгресом США у квітні 1934 р., забороняючи надавати займи і кредити країнам-боржникам. Відтак з 1935 р. на СРСР поширився принцип найбільшого сприяння у торгівлі [20, с.5–6].

Набували певної динаміки й відносини між СРСР та Чехословаччиною, яка обґрунтовано становила для радянської сторони економічний інтерес, з огляду на традиції у металургійній галузі та поступального розвитку електротехнічної сфери. Як показували реалії, цей інтерес був обопільним. Свідченням його позитивної динаміки стала публікація у Празі книги Ярослава Папоушека під промовистою назвою «Передумови політичних відносин Росії та Чехословаччини» (1931 р.). Згадана подія мала значення не тільки у середині цих країн. Російська еміграційна преса у Франції інформувала співвітчизників з основними положеннями нової книги [21].

У другій половині 30-х рр. XX ст. Політбюро ЦК ВКП(б) продовжувало утримувати у своїй увазі широке тематичне коло питань співпраці з Чехословаччиною [9, с.304].

Разом із тим, економічні відносини, які СРСР вибудовував з найближчим західним сусідом Польщею, виявилися вкрай слабкими. Це знайшло відображення в епізодичності контактів при будівництві Запорізького індустріального комплексу. Маємо лише поодинокі документальні підтвердження надіслання інструментів на Дніпробуд з підприємств території Польщі та надходження пропозицій від інженерів, що проживали на території цієї держави. Тоді як увесь попередній історичний досвід доводив, що співпраця у цьому напрямку могла бути набагато продуктивнішою, адже багато «старих» спеціалістів – техніків, інженерів – раніше навчалися та працювали у Царстві Польському. Сам начальник Дніпровського будівництва О.В. Вінтер народився у містечку Старосельці Білостоцького повіту Гродненської губернії (на кордоні Царства Польського; нині – територія Польщі), а після закінчення реального училища навчався у Київському політехнічному інституті [22]. Безпосередній керівник О.В. Вінтера – голова Державної планової комісії при РНК СРСР і керівник реалізації плану ГОЕЛРО [23], видатний інженер-енергетик Г.М. Кржижановський так само мав польське коріння. Його батько був поляком. Певний час – ще до революції – Г.М. Кржижановський також працював у Києві. Вони товаришували з О.В. Вінтером родинами, неодноразово приїздили на його малу батьківщину [24, арк.5-6]. Тривале перебування Польщі у складі Російської імперії, сформовані внаслідок цього економічні зв'язки та соціальні передумови створювали широкі можливості для міжнародної кооперації цих країн в умовах радянської індустріалізації. Але нереалізованість цього потенціалу стала наслідком розбіжностей претензій політичних еліт обох держав щодо України та країн Прибалтики. Політична залежність УСРР від СРСР не дозволяла господарській еліті в Україні ініціювати та впроваджувати будь-які проекти міжнародного співробітництва з суб'єктами підприємницької діяльності Польщі. Досить показовим свідченням цієї залежності є, на наш погляд, епізод, пов'язаний із зверненням Товариства польських інженерів електриків до самого О.В. Вінтера як до Голови Комітету з участі СРСР в конгресах міжнародних енергетичних організацій. Товариство клопоталося 27 травня 1935 р. про організацію технічної екскурсії по промислових центрах СРСР, і, зокрема – до Запоріжжя. Проте, О.В. Вінтер не мав повноважень на дозвіл подібних екскурсій і звернувся з цього приводу до наркома важкої промисловості Г.К. Орджонікідзе. Він писав: «Прошу Ваших вказівок для подальших дій».

Політичний характер прийнятого у цій ситуації рішення здається нам очевидним. Г.К.Орджонікідзе наклав на записку О.В. Вінтера резолюцію: «У делікатній формі відмовити» [25, арк.1-2].

Робимо висновок, що економічна співпраця СРСР з країнами Заходу була предметом постійної уваги вищого державно-політичного керівництва СРСР. Хоча на різних етапах формування радянської зовнішньої політики 20–30-х рр. ХХ ст. їй приділялося неоднакове значення. Суттєво відрізнялися й географічні напрями цієї політики. Спільним знаменником для цих етапів і напрямків була політична основа, що визначала залежність характеру економічної співпраці від ідеологічних настанов правлячої партії, а дедалі – від політичної лінії Сталіна.

Зміна зовнішньополітичних пріоритетів, домінування політичних пріоритетів над економічними і коливання зовнішньополітичного курсу СРСР безпосередньо позначалися на характері міжнародної співпраці у будь-якій частині Союзу РСР. Запорізький історико-географічний регіон, як частка структури радянського суспільства у її політичних та економічних складових, не мав змоги формування окремої зовнішньоекономічної лінії. Тому всі складові елементи постановки і розв'язання проблеми індустріалізації у цьому регіоні цілковито залежали від рішень центру.

Вибір Запорізького регіону для будівництва визначили природно-географічні умови. Вони були сприятливими для спорудження потужної гідроелектростанції на Дніпрі, яка могла стати енергетичною основою промислового виробництва. Водночас, при вирішенні питання підняття рівня води вище дніпрових порогів, ці географічні умови дозволяли перетворити майбутній промисловий комплекс у потужний вузол індустріалізації усього півдня країни.

Дніпро – найбільша та найпотужніша ріка України, – в нижній частині течії мала порожисте русло. Дев'ять порогів та понад 60 виходів порід, що дістали назву «забори», впродовж 70 км перешкождали руху річкового транспорту до Чорного моря [26]. Дніпрові пороги настільки заважали судноплавству, що непосильні спроби їх подолання повторювалися неодноразово [27, с.121-122]. Відомо про 17 нереалізованих проєктів перетворення Дніпра на судноплавну річку по всій течії [28, с.83].

Таким чином, вирішення першочергової енергетично-індустріальної проблеми влада поєднувала з розв'язанням проблеми судноплавства по всій довжині Дніпра, що надзвичайно піднімало економічну ефективність усього проєкту.

Нижче порогів – у районі міста Запоріжжя, – русло та побережжя виглядали сприятливими, щоб перетнути річку греблею і підняти рівень води над порогами. Водночас витік води можна було пустити через турбогенератори під греблею та примусити її виробляти електричну енергію. Саме так розміркував інженер-гідробудівник І.Г. Александров, запропонувавши проєкт будівництва Дніпровської гідроелектростанції з одночасним розв'язанням проблеми дніпровських порогів. За технічну розробку цього проєкту, після його втілення в 1932 р., він був удостоєний звання академіка [29 с.24]. Архітектурний проєкт Дніпрогесу виконав академік В.А. Веснін [30, с.64].

Якщо з мобілізацією робочої сили радянська влада не мала серйозних проблем, то з забезпечення кваліфікованими спеціалістами було складніше. Це доводять, з одного боку, цифри зростання кількості працівників на Дніпробуді, з іншого – висловлювання високих партійно-державних керівників та рядки офіційних документів.

По-перше, динаміку працівників Дніпробуду на початковому етапі будівництва характеризують наступні цифри. Кількість робітників у березні налічувалася 200 чол., у квітні – 350, у травні – 1852, у червні – 2663, у липні – 5400, на 15 липня – 6304 чол. На 20 липня загальна кількість робітників і службовців становила 8629 чол. [310, арк.154, 156]. У доповідній записці до головного інженера Дніпрозаводбуду, за підписом М. Константінова, зазначалося, що для забезпечення пуску першої черги заводів – Алюмінієвого, Феросплавів та Інструментальної сталі, а також пуску домен – «необхідно додати на площадку» 25500 чол., а з членами сімей – до 30 тис. чол. [32, арк.20]. Жодних застережень щодо складності вирішення питання додаткового залучення такої значної кількості людей автор записки не висував. Отже, воно не було проблемним.

По-друге, наказом ВРНГ від 4 липня 1929 р. під грифом «не підлягає оголошенню» було введено в дію інструкцію «Про порядок залучення на службу і використання держпромисловістю СРСР працівників із-за кордону». Роблячи політичне застереження, що господарчі органи мають керуватися ідеєю першочергового використання праці вітчизняних працівників, вже 2-й пункт інструкції орієнтував на потребу «залучення із-за кордону на службу кваліфікованих спеціалістів для роботи з раціоналізації виробництва, для реконструктивних робіт, для новостворюваних виробництв, для підготовки нових спеціалістів, а також рядових працівників з тих спеціальностей, з яких існує нестача працівників в СРСР». Далі зазначалося: «Іноземні робітники можуть бути запрошені, як інструктори, у більш складні виробництва, де у них відчувається нестача, і де підготовка таких найбільш складна, а також у нові виробництва» [18, арк.103]. Очевидно, що потреба у такій інструкції була спричинена гострою потребою в іноземних спеціалістах і, водночас, прагненням їх ефективного залучення у виробництво.

Ця потреба, зберігалася протягом подальших років індустріалізації. Один із партійних керівників, згодом – другий секретар ЦК КП(б)У, – П. Постишев пояснював: «Зростання нашої промисловості йде вперед настільки швидкими темпами, що ... ми мусили вдатися до вербовки кваліфікованих робітників іноземців, у том числі й інженерно-технічних працівників» [33].

Потреба у працю іноземних спеціалістів зберігалася весь час радянської індустріалізації. У 1937 р. один із відомих радянських інженерів і організаторів промислового виробництва – керівник Уралмашзаводу

– Л.С. Владимиров писав після тривалого закордонного відрядження: «Крім надіслання людей із Союзу (на стажування – О.І.) необхідно поповнити наші конструкторські лави доброякісними працівниками Америки» [34, арк.9].

За опублікованими даними, з 1923 по 1933 рр. тільки по лінії Наркомату важкої промисловості було укладено 170 договорів про технічну допомогу, на зарубіжну виробничу практику направлено 2572 чол. 1933 р. у важкій промисловості СРСР працювало 6550 іноземних спеціалістів. На початку 1934 р. у важкій промисловості Радянського Союзу нараховувалось 5149 іноземних інженерів, техніків і робітників. Загальна кількість іноземних спеціалістів на початку 1933 р. становила близько 20 тис. чол. [35]. З членами їх сімей цифра наближалася до 35 тис чол. [36].

Не було й належної вітчизняної техніки, яка б дозволяла вести роботу широким фронтом, швидко й на рівні світових стандартів. Ця проблема поставала настільки гострою, що вирішити її ставало неможливим навіть протягом кількох найближчих років. Газета «За індустріалізацію», що була органом Наркомату важкої промисловості СРСР, 16 січня 1932 р. писала: «Низка найкрупніших металургійних будівництв перебуває під ударом саме через нестачу обладнання».

Як вже вище зазначалося, проблема закупівлі іноземної техніки для СРСР актуалізувалася на рубежі 20–30-х рр., що мало як ідейно-політичний підтекст, так і було спричинено міжнародною економічною кон'юктурою. За умов світової кризи Радянський Союз вперто відстоював право на збереження долі свого експорту. Борючись проти пониження світових цін на експортні продукти [37], СРСР продовжував закупівлі передових іноземних машин, оскільки лише у цьому бачив запоруку здійснення індустріалізації.

Увагу зарубіжних засобів масової інформації привернуло те, що використовуючи всілякі шляхи для притоку іноземної валюти в СРСР, радянська країна все більше відкривала себе світові. А це було кроком до нормалізації міжнародних відносин, і зокрема – економічної співпраці. Берлінська газета «Руль» 2 вересня 1930 р. писала про помітне поживалення іноземного туризму в СРСР. Констатувався значний потік американських туристів [38].

Разом із тим, заради досягнення тих же цілей, більшовики готові були до продажу своїх товарів за цінами значно нижчими до світових. Цитована вище берлінська газета у одній із передових статей за січень 1931 р. саркастично резюмувала: «Якщо у країні, де так виріс «соціалістичний» сектор, немає колишніх можливостей дістати надзвичайних засобів для подальшого «соціалістичного» будівництва, то цілком зрозуміло, що більшовики шукають цих засобів на Заході шляхом вивозу дешевих «соціалістичних» товарів. Щоб вийти з тупика, в який вони увійшли в СРСР, їм потрібно наступати на Захід» [39].

Зазначена лінія поведінки більшовиків щодо міжнародної співпраці, жорстко підпорядкованої згвинченню темпів соціалістичної реконструкції, і, зокрема – індустріалізації, що проявлялася у 20-х – на початку 30-х рр. XX ст., показувала їхню готовність забути ідеологічну упередженість до іноземних партнерів і будувати взаємовідносини з ними на основі економічних інтересів.

Водночас, радянське керівництво всіляко прагнуло першочергово залучити вітчизняну техніку та обладнання. Ця установка зберігалася і дедалі посилювалася, про що свідчать публікації згаданого вище друкованого органу Наркомату важкої промисловості СРСР – газети «За індустріалізацію». Наведемо коротку замітку з цього приводу в одному з номерів газети за 1932 р.: «Зусиллями робітників і ІТР Воткінських заводів 1 січня випущено перший потужний універсальний екскаватор на гусеничній ході потужністю 250 кубометрів за годину. На заводі організується масове серійне виробництво екскаваторів, які будуть конкурувати с машинами останніх випусків світових фірм» [40]. Попередній випуск цієї ж газети повідомляв про посилену боротьбу за економічну незалежність СРСР. Все це газета подавала як перемогу «під керівництвом парторганізації» [41]. Відставання та прорахунки списувалися на «класових ворогів» і «шкідників».

Радянських фахівців різних галузей приваблювали очевидні технологічні досягнення американців. Передусім притягальною була енергетична сфера та гідробудування. Як зазначає сучасний російський дослідник Б.М. Шпотов, «Радянський Союз потребував в індустріальних гігантах американського типу. Американська допомога використовувалась при будівництві гідроелектростанцій, у нафтовій, гірничо-видобувній, вугільній, хімічній, металургійній, електротехнічній промисловості» [8, с.18].

Ця привабливість проявлялася і зберігалася у різних галузях виробництва та бачилась радянським спеціалістам, які працювали у різних регіонах СРСР. Їх розуміли й в Україні та на Запоріжжі зокрема. Цінні технологічні новачки американців бачились і в інших галузях. «До сих пір на нашому будівництві майже не використовується американський спосіб кладки цегли, хоча він, в цілому, кращий аніж російський... Метод дозволяє реорганізувати трудовий процес і підняти роль некваліфікованих робітників при самій кладці», – писав на Запоріжжі працівник, що хотів залишитися невідомим, у багатотиражній газеті «Пролетар Дніпробуду» [42].

Названі вище обставини змушували Радянську владу звернути увагу на капіталістичний світ не як на політичного ворога, а як на економічного партнера.

Без передового технічного забезпечення проект створення індустріального Запоріжжя взагалі не мав шансів на успіх.

Експертиза проекту та консультації з питань будівництва, монтаж і експлуатація іноземної техніки – все це вимагало повернути обличчя до найпередовіших у технічному відношенні країни, які вже мали значний досвід будівництва гідроелектростанцій, і передусім – Сполучених Штатів Америки.

Історично склалося, що початок ХХ ст. став добою кардинальних змін у світі, революцій, криз. Після світової війни відроджувалася новітня Європа. Її промисловість шукала ринків збуту, нових вигідних економічних контактів. Америка, що була далекою від цієї війни, нажилась на ній. У ці роки вона випередила європейських конкурентів та вийшла на перші позиції в світовій економіці. Але у 1929 р. період економічного благополуччя змінився кризою, яка охопила всі розвинені західні країни, а в США спричинила найтяжчі наслідки. Захід постав перед новими викликами: безробіття, інфляція. За повідомленнями з Нью-Йорка від начальника департаменту податків США Вільяма Стюарта, на початок вересня 1930 р. кількість безробітних у цій країні сягнула позначки 9 млн. чол. [43]. Велика кількість кваліфікованих робітників, майстрів своєї справи опинились за воротами підприємств. У пошуках роботи вони звертали увагу на будь-які пропозиції. Саме в цей час СРСР почав форсувати індустріальне будівництво і пропонувати кваліфікованим працівникам на Заході вигідні економічні контракти. Тож, П. Постишеву були підстави визнати: «Безумовно, серед іноземних робітників ми зустрічаємо таких, які їхали до нас з метою, як можна більше заробити» [33].

Разом із тим, існувала й певна привабливість до СРСР, як до країни, де вперше будується соціалізм і, навіть – комунізм, який пропагандистська література і подавала як справедливе суспільство. Нашу увагу привернула замітка у газеті «Пролетар Дніпробуду», в якій повідомлялося про приїзд до СРСР делегації норвезьких і шведських робітників. У ній сповіщалося: «Чимало з нас, від'їжджаючи до СРСР, були соціал-демократами, заявив один робітник» [44]. Вважаємо, що це висловлювання цілковито можна застосувати й до громадян інших країн.

Дещо раніше від інших починалися ділові контакти із американськими партнерами. Саме тому вони швидше за інших встигли показати свою успішність. Американських експертів запросили для визначення доцільності та можливості реалізації проекту будівництва Дніпровської гідроелектростанції вже влітку 1926 р.

Коли проф. І.Г. Александров розробив проект гідроелектростанції поблизу о. Хортиця, на урядовій нараді, скликаній наприкінці грудня 1926 р., поставили питання про можливість здійснення цього проекту силами вітчизняних фахівців. Рішення наради врахували на найближчому засіданні РНК при розгляді відповідного питання. Засідання Раднаркому теж пройшло у присутності вітчизняних спеціалістів і професорів. Знову з усією категоричністю поставили питання способів Дніпровського будівництва: здійснювати будову власними силами, чи передавати її в руки іноземців? [45, с.5].

О.В. Вінтер (який до того часу працював начальником будівництва Шатурської ГРЕС) пізніше згадував про ці події так: «Зимовим днем скликали десятків зі два спеців до Кремля, до РНК. Йшлося про побудову Дніпровської гідроелектростанції. «Не можемо рекомендувати будувати самі. Справа занадто велика, досвіду немає у нас у цих справах», – так висловилися більшість. Троє висловились проти, у тому числі абсолютно беззаперечно і я: «Якщо буде дано необхідне обладнання – самі зробимо». Рішення прийнято: нас трьох і призначити на роботу» [46]. Це були: О.В. Вінтер, Б.Є. Веденев, що до того будував Волхівську гідроелектростанцію, П.П. Роттерт, відомий будівельник з України.

Як писалося у радянських книжках, «будівництво гідроелектростанції було доручено радянським спеціалістам, незважаючи на твердження американських інженерів на чолі з Х.Л. Купером, що споруда Дніпробуду не під силу радянським гідробудівельникам, що не мали досвіду возведення крупних ГЕС. Начальником Дніпробуду був призначений О.В. Вінтер, головним інженером – Б.Є. Веденев» [47, с.15] (академіки з 1932 р.), заступником головного інженера з цивільних споруд – П.П. Роттерт. Отже, керівні посади зайняли, природно, радянські спеціалісти, проте головою технічної консультації проекту, за двосторонніми домовленостями, планувалося запросити досвідченого американського гідробудівельника Х.Л. Купера.

Співробітник будівництва промислового комплексу на Дніпрі інженер, начальник будівництва високовольтних мереж на Дніпробуді Б.С. Басков у своїх спогадах писав: «Майже одразу після затвердження складу правління (Дніпробуду – О.І.) було організовано бюро закордонних замовлень у Берліні» [48, арк.19].

2 лютого 1927 р. центральна газета більшовиків України «Комуніст» (Харків) повідомила про рішення уряду почати будівництво. «На чолі будівництва буде поставлено найвидатнішого спеціаліста гідроелектробудівництва чи колегію спеціалістів. При будівництві організується технічна рада також із наших спеціалістів. Питання про залучення іноземних спеціалістів буде вирішено в майбутньому. Причому, не виключена можливість як запрошення окремих спеціалістів на роботу, так і залучення окремих фірм (зокрема, Х.Л. Купера) для технічної консультації» [49, с.30].

7 лютого 1927 р. радянські засоби масової інформації оголосили про початок робіт [50, с.94]. Того ж самого місяця було укладено й договір про технічне консультування з американською фірмою «Х.Л. Купер і К^о». Американська консультація, на основі свого досвіду, визначала можливість завершення будівництва до 1934 р. [51, с.98].

Таким чином, доцільність спорудження електростанції на Дніпрі, запрошення іноземних спеціалістів і використання іноземної техніки та матеріалів визначалося на найвищому державному рівні із залученням вітчизняних висококваліфікованих експертів і постало у практичній площині вже 1926 р., а умови, які спонукали іноземних партнерів до співпраці, зберігалися й у наступні роки.

З тез доповіді керівництва Дніпробуду «Про хід робіт на «Дніпробуді», підготованих до пленуму Запорізької міської ради 28 липня 1928 р., дізнаємося, що реально роботи почалися 15 березня 1927 р. [31, арк.154–155].

Таким чином, причини для іноземного співробітництва в ході будівництва електростанції на Дніпрі та промислових об'єктів в районі Запоріжжя були цілком об'єктивними. Їх умовно можна поділити на внутрішні та зовнішні.

До внутрішніх відносимо, передусім: 1) технологічну відсталість країни в пріоритетних галузях індустріального будівництва і виробництва (гідробудування, електротехніка) у порівнянні з передовими країнами світу; 2) відсутність фахівців, обізнаних з цими технологіями і здатних організувати на їх основі передове виробництво; 3) технічну відсталість та гіршу якість вітчизняної техніки.

До зовнішніх причин співпраці – з боку іноземних партнерів – відносимо: 1) прямий економічний інтерес іноземців від контрактів; 2) прагнення іноземних спеціалістів і працівників отримати робочі місця за умов економічної кризи і безробіття; 3) привабливість міжнародного іміджу СРСР як країни «робітників і селян».

Таким чином, співпраця була зумовлена потребами індустріалізації, відсутністю досвіду спорудження крупних промислових об'єктів, відсталістю вітчизняних технологій, відсутністю потужної техніки.

Фактор привабливої економічної потужності капіталістичних держав, з якими ідеологічно змагалися більшовики, змусив партійно-державне керівництво піти на тимчасові поступки. Тут вбачаємо певну аналогію із запровадженням нової економічної політики, яка була тимчасовим відступом перед дрібним капіталом, з перспективою неодмінного повернення «зданих позицій».

Для іноземних фірм та окремих працівників головним стимулом для співпраці був економічний інтерес, перед яким відступали партійні та політичні амбіції. Для частини осіб, які прибували із-за кордону на будівництво індустріальних об'єктів Запоріжжя, притягальним був імідж СРСР як країни, що будувала соціалізм. Цю саму тезу підтверджує й періодичне відвідання будівництва іноземними делегаціями комуністичних і соціалістичних партій.

Технічні й технологічні ресурси іноземних, зокрема – американських, фірм були задіяні з самого початку будівництва промислових об'єктів. Перша техніка із-за кордону в Запоріжжя пішла у жовтні 1927 р. Важливими сторонами співпраці було постачання на Дніпробуд технічного обладнання, виконання монтажних робіт, експертиза якості, інженерні консультації.

Джерела та література

1. Касьяненко И. Использование американского опыта в период становления советского промышленного зодчества (сотрудничество с фирмой Альберта Кана) // Взаимодействие культур СССР и США: XVIII–XX вв. / Тугангов О.Э. (ред.). – М. : Наука, 1987. – С. 111–121.
2. Лихолат А.В. Исторические очерки. Подвиг Днепростроителей / Александр Васильевич Лихолат, Станислав Владиславович Кульчицкий // Вопросы истории. — 1973. — № 6. — С. 116–131.
3. Латун О.І. Так починалося співробітництво / Олександр Іванович Латун // Комуніст України. — 1988. — № 7. — С. 86–90.
4. Голуб А.І. Із історії участі німецьких робітників і спеціалістів в індустріальному розвитку Запоріжжя (1928–1932 рр.) / А.І. Голуб, В.І. Кабанов // Запоріжжя в історії та культурі : тези допов. і повідомл. респ. наук. конф. — Запоріжжя : Коммунар, 1991. — С. 52–53.
5. Латун О.І., Ткаченко В.Г. Іноземна допомога і будівництво Запорізького індустріального комплексу // Международная научно-практическая духовно-светская конференция "Аще возможно, будьте в мире со всеми..." (Римл. 12, 18). Тезисы докладов и сообщения. г. Запорожье 9–12 января 1997 г. — Запорожье. — С. 183–184.
6. Ткаченко В.Г., Голуб А.І. Формування і діяльність багатонаціональних колективів металургійних підприємств України // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму та капіталізму. – Матеріали республіканської науково-теоретичної конференції 8–10 січня 1991 р. Запоріжжя. — К. ; Запоріжжя, 1991. — С. 131–132.
7. Шпотов Б.М. «Не дано нам историей тише идти» (техническая помощь Запада советской индустриализации). [Электронный ресурс] / Борис Шпотов // Мир истории. Российский электронный журнал. — 2002. — № 3. — Режим доступа до журн. : <http://www.historia.ru/2002/03/shpotov.htm>
8. Шпотов Б.М. Американский фактор в индустриальном развитии СССР, 1920–1930-е годы / Борис Михайлович Шпотов. — М. : Институт экономики РАН, 2009. — 39 с.
9. Политбюро ЦК РКП(б)–ВКП(б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939 / [редкол.: Г. Адиевков, А. Ди Бьяджо, Ф. Гори, Е. Дундович и др.]. — М. : РОССПЭН, 2001. — 400 с.
10. Російський державний архів соціально-політичної історії (далі – РДАСПІ). — Ф. 82. — Оп. 2. — Спр. 691.
11. Документы внешней политики СССР. — М. : Госполитиздат, 1961. — Т. V. 1 января 1922 г. – 19 декабря 1922 г. — 786 с.
12. Дипломатический словарь в трех томах / [главн. ред.: А.А. Громыко, А.Г. Ковалев, П.П. Севостьянов, С.Л. Тихвинский]. — М. : Наука, 1985. — Том II. К-Р. — 504 с.
13. Документы внешней политики СССР. — М.: Политиздат, 1967. —Т. XIII. 1 января – 31 декабря 1930 г. — 883 с.
14. Финансирование германского экспорта в СССР // Последняя Новости (Париж). — 1931. — 10 февраля.
15. Поездка германских промышленников в СССР // Последняя Новости» (Париж). — 1931. — 28 февраля.
16. Советско-американские отношения. Годы непризнания. 1918–1926. (Россия. XX век. Документы) / [сост. В.В. Алдошин, Ю.В. Иванов, В.М. Семенов, В.А. Тарасов ; под ред. Г.Н. Севостьянова и Дж. Хэзлема]. — М. : МФД, 2002. — 632 с.
17. Советско-американские отношения. Годы непризнания. 1927–1933. (Россия. XX век. Документы) / [сост. В.В. Алдошин, Ю.В. Иванов, В.М. Семенов ; под ред. Г.Н. Севостьянова и Дж. Хэзлема]. — М. : МФД, 2002. — 824 с.

18. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). — Ф. 995. — Оп. 14. — Спр. 455.
19. Америка и СССР // Последняя Новости (Париж). — 1931. — 20 января.
20. Советско-американские отношения. 1934–1939. (Россия. XX век. Документы) / [сост. Б.И. Жилиев, Е.М. Зайцев, Л.М. Зайцева, В.И. Савченко; под ред. Г.Н. Севостьянова]. — М.: МФД, 2003. — 800 с.
21. Евреинов Б. Россия и Чехословакия / Б. Евреинов // Последняя Новости (Париж). — 1931. — 26 февраля.
22. Александр Васильевич Винтер : Материалы к биобиблиографии учёных СССР [Электронный ресурс]. — М.; Л., 1950. — (Серия технических наук: Энергетика : вып. 3). — Режим доступа к статье: dic.academic.ru > dic.nsf/enc_biography
23. ГОЭЛРО // Большая советская энциклопедия. — Т 7. — М.: Сов. Энциклопедия, 1972— С. 564–565.
24. РДАСПІ. — Ф. 355.— Оп. 1. — Спр. 136.
25. РДАСПІ. — Ф. 85. — Оп. 29. — Спр. 650.
26. Коробов О.І. Дніпрові пороги / Олексій Іванович Коробов // Українське козацтво. Мала енциклопедія. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 133.
27. Ігнатуша О.М. Історія рідного краю (Запорізька область): 1914–1939 : підручник для 10 класу середньої загальноосвітньої школи / Олександр Миколайович Ігнатуша, Віктор Григорович Ткаченко, Галина Федорівна Турченко / [за ред. Турченка Ф.Г.]. — Запоріжжя: Прем'єр, 2006. — 160 с.
28. Волова Л.А. Александровск-Запорожье. Очерки истории города / Лия Волова, Анна Чуприна. — Запорожье: Запорозька Січ, 1997. — 188 с.
29. Гиммельфарб А.М. Встречи на Запорожье / Александр Михайлович Гиммельфарб, Николай Владимирович Клименко. — Днепропетровск: Промінь, 1980. — 142 с.
30. Клименко Н.В. Запорожье: путеводитель-справочник / Николай Владимирович Клименко. — Днепропетровск: Промінь, 1976. — 128 с.
31. ДАЗО. — Ф.995. — Оп. 14. — Спр. 29.
32. ДАЗО. — Ф.995. — Оп. 14. — Спр. 108.
33. Постышев П. О работе среди иностранных рабочих / Павел Постышев // За индустриализацию. — 1930. — 26 октября.
34. РДАСПІ. — Ф. 85. — Оп. 29. — Спр. 653.
35. Елисеев А. Закадычные враги. (Большевизм и западные демократии) / А. Елисеев [Электронный ресурс] // Режим доступа к статье: <http://nationalism.org/eliseev/bosom-enemies.htm>
36. В 20–30-е годы об этом не спорили, а нанимали, приглашали и даже вербовали западных специалистов строить нам социализм // Транс-Инфо. — 2007. — Март. — № 5 (81) [Электронный ресурс] // Режим доступа к журн: http://trans-info.volgograd.ru/~gazeta/2007/5/news_547.htm
37. Иностранные промышленники и инженеры о походе против советского экспорта // За индустриализацию. — 1930. — 31 октября.
38. Туристы в СССР // Руль (Берлин). — 1930. — 2 сентября.
39. Советский «дэмпинг» // Руль (Берлин). — 1931. — 19 января.
40. Выпущен мощный советский экскаватор // За индустриализацию. — 1932. — 4 января.
41. На Днепрострое // За индустриализацию. — 1932. — 3 января.
42. За американскую перевязку // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 1 квітня.
43. Безработица в С. Штатах // Руль (Берлин). — 1930. — 3 сентября.
44. СРСР – ударна бригада світового пролетаріату // Пролетар Дніпробуду. — 1931. — 21 листопада.
45. Тараканова А.П. Первенец великих будов на Дніпрі. (До 25-річчя Дніпрогесу ім. В. І. Леніна) / Анастасія Петрівна Тараканова, Данило Захарович Шевейко. — К.: Держполітвидав УРСР, 1957. — 30 с.
46. Винтер А.В. Электрификация нашей страны / А.В. Винтер, А.Б. Маркин. — [2-е изд.]. — М.; Л.: Госэнергоиздат, 1956. — 278 с.
47. Кузemin И.Н. Днепровский каскад ГЭС / Иван Никифорович Кузemin. — К.: Будівельник, 1981. — 224 с.
48. Російський державний архів економіки. — Ф. 271. — Оп. 1. — Спр. 2.
49. Первенец индустриализации страны Днепрогэс имени В.И. Ленина: сборник документов. 1926–1932 гг. — Запорожье: Запорожское книжно-газетное изд-во, 1960. — 288 с.
50. Юрезанський В.Т. Дніпрогес / Владимир Тимофеевич Юрезанський. — Дніпропетровськ: Промінь, 1970. — 182 с.
51. Ибатулин И. От Днепростроя к Днепрогэс / И. Ибатулин, М. Рубин. — Харьков: Энергоиздат, 1932. — 144 с.

Игнатуша А. А. Причины международного сотрудничества при строительстве Запорожского индустриального комплекса (20–30-е гг. XX в.)

Статья содержит анализ экономических, политических и социальных факторов возникновения феномена международного сотрудничества на примере строительства Запорожского индустриального комплекса.

Ключевые слова: индустриализация, политика власти, иностранные специалисты, промышленные технологии, инженерные консультации, международное сотрудничество.

Ignatusha O. O. The reasons of the international cooperation during the process of erection of Zaporizhzhyan industrial complex (20 – 30th of XX c.)

The article contains the analyses of the economical, political and social factors of origin of the phenomena of the international cooperation, on the example of erection of Zaporizhzhyan industrial complex.

Key words: industrialization, government politics, foreign specialists, industrial technologies, engineer's consultations, international cooperation.